

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**
A HIEROKRATIKUS KONTROLLSTRUKTÚRA SZÜLETÉSE
- **BUHÁLY ATTILA**
A RÍTUS MINT INFORMÁCIÓ
- **ÓBIS HAJNALKA**
A PÜSPÖKI ADMINISZTRÁCIÓ
- **HAJNÓCZI KRISTÓF**
DANTE, A HITHŐS
- **KUTROVÁTZ GÁBOR – SUSZTA LAURA – VASSÁNYI MIKLÓS**
GALILEI CSILLAGHÍRNÖKE MINT ÓVATOS KIÁLLÁS AZ ÚJ
VILÁGREND MELLETT
- **SZEMLE**
URBÁN MÁTÉ, BARANYI TAMÁS PÉTER ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Vallási jelenségek és információs folyamatok. Egy termékeny témakapcsolat lehetőségei (Z. Karvalics László)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Z. Karvalics László: A hierokratikus kontrollstruktúra születése. Egy rekonstrukciós hipotézis	5
Buhály Attila: A rítus mint információ. A Haldi-kultusz szerepe az urartui állam kibontakozásában	23
Horváth Dániel Ágoston: Vallási és kulturális cserefolyamatok az ókori Közel-Keleten	37
Hanny Erzsébet: „Quo vadis, Domine?” Az evangélium terjedésének lehetséges útvonalai	49
Óbis Hajnalka: A püspöki adminisztráció. Egy késő antik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján	65
Hajnóczi Kristóf: Dante, a hithős	77
Kutrovácz Gábor – Suszta Laura – Vassányi Miklós: Galilei Csillaghírnöke mint óvatos kiállítás az új világrend mellett. Forrásközlés bevezető tanulmánnyal	93
<i>Műhely</i>	
Makai János: A Ruszisztikai Központ és a középkori Rusz történetének kutatása	133
<i>Szemle</i>	
A szentgotthárdi csata és a vasvári béke (Urbán Máté)	141
A nagystratégia bővületében (Baranyi Tamás Péter)	146

Jelen számunkat Z. Karvalics László szerkesztette

Dante, a hithős

Az itáliai könyvnyomtatás az 1400-as évek végén jön igazán lendületbe. Az itáliai irodalom legnagyobb alakja, Dante Alighieri (1265–1321) ekkor már majdnem kétszáz éve halott. A nyomdák nem az ő szövegeinek a kiadásával vannak elfoglalva. Dante fő műve, az *Isteni színjáték* sincs népszerűsége csúcán, kisebb olasz nyelvű verses művei még kevésbé népszerűek, latin nyelvű elméleti írásai iránt pedig csak néhányan érdeklődnek. Ráadásul Dante *Egyeduralom* (*De Monarchia*) című, a pápa és a császár, az egyházi és a világi hatalom azonos szintjét, kiegyensúlyozott viszonyrendszerét felvázoló írását nem sokkal a szerző halála után eretneknek nyilvánították, és máglyára került.

Az egyház Luther fellépése előtt nem szól bele abba, hogy a különböző nyomdákban mi kerül ki. Aztán ahogy előbb Luther, majd később a többi reformátor tanításait elítélik, írásaikat Itáliában egyre nehezebb nyomtatásban megjelentetni. Luthertől például hivatalosan bármi eleve csak töredékesen, a cáfolatok szövegébe ágyazva kerül Itáliába. Aztán az 1540-es években már komoly listái vannak az egyháznak a tiltott könyvekről, szerzőkről és kiadókról, és gyorsan kiépül az eszközrendszer ezeknek a tiltásoknak az érvényesítésére. Van olyan mű, amely soha nem jelenhet meg nyomtatásban, van, amely megjelenik, de az összes példányát megsemmisítetik, és van, amely megjelenik, de nem Itáliában lát napvilágot és terjed el, pedig olasz a szerző, a szöveg és az olvasó is.

Ebből a szempontból nézve különös jelentősége van annak, hogy egy szöveg kinyomtatása a döntő lépés az utókor számára való megőrzése tekintetében: nemcsak művelődéspolitikai, hanem egyben emlékezetpolitikai döntés is. A 14–15. század fordulójára idején a legfontosabb „véleményformáló” itáliai gondolkodók Dante életműve helyett Francesco Petrarca költészetét és Giovanni Boccaccio prózáját tartják az itáliai nyelvű irodalom csúcseinak és követendő mintáinak. Ugyanakkor néhányan megmozdulnak Dante az egyház hatalmáról szóló szövegének megmentéséért, azonosítják a szerzőt, felmérik a szöveg jelentőségét, felkutatják, leporolják, majd kiementik Itáliából az eretnek *Egyeduralom* még fellelhető néhány kéziratát.

Véleményem szerint a 16. század a legérdekesebb időszak a könyv története szempontjából, és nem csak Itáliában. Írásomban azonban az olasz könyvek törté-

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Idegen Nyelvi Lektorátus és Theolingu Vizgalközpont tanára (Budapest, Reviczky u. 4., hajnoczi.kristof@kre.hu).

netére összpontosítok; ezen belül a jobb követhetőség kedvéért három fázist különböztetek meg. Az első szakasz a latin, itáliai és görög klasszikusok kiadása – ez Aldus Manutius (1449–1515) programja.¹ A második szakasz a reformáció gondolatainak elterjedése Itáliában is, ami számos humanistát, fordítót, szerkesztőt és gondolkodót magával ragad. A harmadik fázisban következik be az inkvizíció és egyúttal a tiltott könyvek listáinak újjászervezése, ami meglátásom szerint nemcsak a reformáció itáliai időszakának, hanem bizonyos mértékben magának az itáliai reneszánsznak a lezáródását jelenti.

A 16. század Dante Alighieri életművének szempontjából is változatos időszak. Az alábbiakban megpróbálom az említett három szakaszt jellemezni, és egyúttal röviden összefoglalni Dante műveinek 16. századi sorsát, Michele Barbi több mint százhusz évvel ezelőtti szintézisét nyomon követve.² Ezek után pedig ismertetem az *Egyeduralom* első kiadásának történetét az itáliai reformáció összefüggésébe ágyazva.

A Színjáték

Dante fő műve viták keresztútjába kerül. A leginkább Padovában és Velencében működő kiemelkedő humanista, későbbi bíboros Pietro Bembo (1470–1547) állásfoglalásában – amellyel az itáliai irodalmi kánon alapjait fektette le, a költészetben Francesco Petrarca, a prózában Giovanni Boccaccio írásait ajánlva modellül – Dante nem kap előkelő helyet. Bembo szerint Dante jobban tette volna, ha kevésbé magasztos és tágas témát választ, és azt sem verses formában, mert amennyire kiemelkedőt nyújt mind a hét szabad művészetben, költészetében annyival kevésbé tökéletes és emelkedett a stílusa.³ Mégis, Bembo, aki „dantista” közegben nőtt fel,⁴ maga is közreműködött a *Színjáték* Manutius-féle 1502-es velencei kiadásában. Mindvégig jobban szerette azonban Petrarca tisztaságát és klasszicizmusát, ezáltal egyben a Dante-életművel szembeni egyfajta bizalmatlanság és kritika elterjedéséhez is hozzájárult – legalábbis Észak-Itáliában. A *Színjáték* azután több újrakiadást is megért:

1 Olaszosan általában Aldo Manuzio (1449–1515): velencei nyomdász és kiadó, a kurzív betű és valamennyi újabb antikva betű megteremtője. Velencében főleg az ókori klasszikusok első kiadásaival lett híres. Első nyomtatott könyve, 1495-ben, egy görög nyelvtan volt. Az ókori klasszikusok szövegei ekkorra erősen leromlottak a sok kódexmásolási hiba miatt. Manutius háza egyszerre volt iskola, kollégium, könyvkiadó és nyomda: itt állapították meg a kéziratok kritikai szövegét, hozták helyre a hibákat, majd rendezték nyomás alá és korrigálták azokat. A program első és egyik legfontosabb eleme az ötkötetes Arisztotelész-kiadás, amely görög kézírást utánzó kurzív betűtípusával 1495 és 1498 között jelent meg. Ezt követte a századfordulón Szophoklész, Platón, Thuküdidész és Xenophón műveinek kiadása, majd a latin klasszikusok: többek között Vergilius, Horatius és Ovidius. Utánuk az itáliai irodalom nagyjai, Dante, Petrarca, Boccaccio jelentek meg, majd a kortársak közül Erasmus művei.

2 Barbi, 1890.

3 Bembo, 1525. II. 71–72., 80–81.

4 Apja, Bernardo, ahogy Carlo Dionisotti az *Enciclopedia dantesca* Pietro Bembo-szócikkében emlékeztet, nemcsak a *Színjáték* egy kitűnő példányát birtokolta (ugyanazt a Vat. lat. 3199 jelzetű kódexet, amely Boccaccio és Petrarca kezében is volt), hanem Ravenna *podestà*jaként a költő síremlékének 1483-as felújításához is hozzájárult. Dionisotti, 1970.

Manutiusnál 1515-ben, majd halála után többször is, majd ezt követte öt lyoni kiadás és három további velencei a század második felében.

A másik szál a firenzei Cristoforo Landino (1424–1498) kiadásáé.⁵ Firenzében ekkoriban szinte tapintható a humanista szándék, hogy valahogyan visszaszerezzék a város számára Dantét. Landino kommentárja a *Színjáték*hoz, ami egyébként a *Színjáték* első firenzei kiadása Boccaccio óta, ugyan 1481-ben lát napvilágot, ám a 16. században több újrakiadást megért. Mivel Bembo a maga 1502-es kiadásához nem fűzött kommentárt, számos későbbi szövegkiadás „hibrid”, azaz tartalmazza a Bembo által gondozott szöveget és Landino kommentárját, így például a *Színjáték* 1507-es és 1529-es velencei kiadásai is.

A Dante körül Bombónak köszönhetően kialakult vitában sok értelmiségi vesz részt. Közülük csak hármat említenék példaként. A később eretnekség gyanújába keveredő velencei *poligráfus*, Lodovico Dolce (1510–1568) bár nem ért egyet Bembo *Színjáték*-kritikájával, Dante *népnyelv*-elméletét sem fogadja el.⁶ Ezzel szemben a firenzei humanista Benedetto Varchi (1503–1565) megvédi a *Színjáték*ot az Accademia Fiorentina keretei között tartott Dante-előadásaiiban.⁷ Harmadik példa az arisztoteliánus humanista filológus és kritikus, később Melanchthont olaszra fordító és eretnekség vádja miatt Modenából az akkor svájci fennhatóságú Chiavennába menekülő Ludovico Castelvetro (1505–1571). Ő az 1545-ös *Sposizione a XXIX canti dell’Inferno dantesco* című írásában,⁸ mint egyfajta ellen-Bembo, éppen a lélegzet nagysága és a mű témájának szélessége miatt méltatja Dante költészetét (és ezzel szemben úgy véli, hogy Petrarca *Canzoniere*je Dante fő művéhez képest „kicsiny” és „szerény”).

Az Egyeduralom

Az „Egyeduralom”, azaz a *Monarchia* szövegének⁹ máshogy alakult a sorsa. Barbi négyszáz oldalas művében csupán kettőt szentel neki. A csaknem két évszázada egyházi tilalom által sújtott latin szöveg, úgy tűnik, nem kelt nagy érdeklődést a 16. század eleji humanisták között. Amikor Marsilio Ficino (1433–1499) neoplatonikus értelmezésében újraolvassa Dante szövegét, az olyan mély benyomást tesz rá, hogy 1467-ben még a platóni dialógusok fordítását is félbehagyja, hogy időt

5 Landino, 1481. Újabb kiadás: Landino, 2001.

6 Dolce, 1550.

7 Varchi, 1841.

8 Castelvetro, 1886.

9 A VIII. Bonifác pápa által 1302-ben kiadott *Unam sanctam* kezdetű bullára adott válaszként az 1313-ban befejezett dantei szöveg amellet érvel, hogy az isteni terv szerint az egyeduralkodó egyetemes birodalma az egész világra kiterjed, hatalma közvetlenül Istentől származik, és működésének célja az ember e világi boldogulásának előmozdítása a béke, az intézmények és a tudományok, elsősorban a filozófia segítségével. Az egyház és feje, a pápa nem áll az uralkodó felett, ahogy a pápa kánonjogászai állították, mivel az ő működésének célja más: a túlvilági üdvözülés előmozdítása. Dante e nézeteinek egy összetettebb változata jelenik meg a *Színjáték* szövegében – maradandó „politikai” elem azonban I. Konstantin császár (274–337) „keresztény” és „római” birodalmának idealizálása.

szakítson Dante írásának lefordítására. Ficino számára a költő-filozófus elképzelése már önmagában is kedves, Dante ezenfelül honfitársa, akinek művei ráadásul többnyire Ficino keze ügyében vannak.¹⁰

Továbbmenvé: Dante politikai víziója neoplatonikus értelmezésben egy szerves, egységes világmindenség részét képezi: itt nem a *Színjáték* Pokláról és Paradicsomáról olvasunk, hanem egy egész e világi birodalmat látunk, a világ élőlényeit a Földön, a földi boldogságok között. Ficino a *Monarchia* fordításával egyben állást is foglal: egy Firenze történetében kényes pillanatban, amikor a várost pápai kiközösítés fenyegette. Dante immáron „firenzeiül” is hangsúlyozza, hogy a birodalom közvetlenül Istentől függ, „a pápa közvetítése” nélkül.¹¹

Milyen hatással van mindez a 16. századra? Barbi lényegre törő: van néhány – nagyon kevés – példány a szövegből, és az immár az Alpokon túl, az itáliai inkvizíció szféráin kívül készülő jövőbeli nyomtatott kiadásból nem kerül majd vissza egy példány sem Itáliába. A 18. század elején legalábbis nem találni belőle.

Az első 16. századi utalás Dante szövegére 1527 márciusából származik: Mercurino Gattinara (1465–1530), V. Károly császár piemonti származású kancellárja levélben kéri Rotterdami Erasmust, hogy vegye gondjaiba Dante *Monarchia* című értekezésének kiadását, amelyből Gattinara hozzájutott egy példányhoz.¹² Ebből a levélből egyértelmű, hogy Gattinara jól ismeri a szöveget – sőt, valamennyit tud annak 14. századi, Bertrand du Pouget (1280–1352) által megrendezett 1328-as bolognai elégetéséről is, valamint az azzal egyidejű, Guido Vernani da Rimini (1290–1345) általi cáfolatáról, illetve elítéléséről (*De Reprobatione Monarchiae compositae a Dante*). Gattinara számára világos, mekkora jelentősége lehetne az értekezésnek a 16. századnak azokban a birodalom jövője szempontjából kényes éveiben, és szeretné, ha a szöveg mindenki számára olvasható volna.¹³ Másfelől, mivel a kancellár a cselekvés embere, a birtokába került példánynak fontos szerepe lesz majd a nyomtatott kiadásnál. Feltételezhető ugyanis, hogy ez a példány ugyanaz, amely alapján Johannes Oporinus (1507–1568) harminc évvel később Bázelen elkészíti az első nyomtatott kiadást.

Az Erasmusnak megfogalmazott levél a spanyol Al(f)onso de Valdès (1490–1532) keze írása; ő az *alumbrado* Juannak, a század első felében, Nápolyban kibontakozó evangéliumi mozgalom eszének és szívének a testvére.¹⁴ A levélnek azon-

¹⁰ Garfagnini, 2011.

¹¹ Barbi, 1890. 100. A fordítást lásd például: Dante, 1844.

¹² Renello, 2011.

¹³ A levél vonatkozó részét idézi Renello, 2011. 169.

¹⁴ Juan de Valdès (1509–1541) a 16. század első felének egyik legnagyobb kasztíliai filozofikus keresztény gondolkodója. Erasmus nagy tisztelője, bátyjával, Alfonsóval együtt a rotterdami nézeteinek és írásainak fontos spanyol terjesztője. 1529-ben és 1531-ben lutheránus eretnekség vádjával az inkvizíció elé kerül. Valdès jól kiemeli a lutheri tanítás fő pozitív üzenetét, és elhagy belőle minden Róma-ellenességet: a hit általi megigazulás, Melanchthon kifejezésével a *beneficium* kapja a fő hangsúlyt; ez Krisztus váltáságműve és az abból fakadó kegyelem. Életének utolsó hat éve hihetetlenül termékeny, kapcsolatokban gazdag időszak, amely alapvetően határozza meg az itáliai reformáció sorsának későbbi alakulását. Kommentárt ír a Zsoltárokhoz, Pál apostol leveleihez (ezek közül a Római és a Korinthusi levelekhez írottak maradtak fenn), az evangéliumokhoz (ezekből a Mátééhoz írottat ismerjük), befejezi az *Alfabeto Cristiano* írását, amely egy beszélgetés Giulia Gonzagával. Juan Valdès hagyomány-, dogma- és hierarchiaellenességével,

ban, úgy tűnik, semmi következménye nem lett. Nem ismert a *Monarchia* kiadása 1559 előttről, és nincs nyoma, hogy Erasmus valaha foglalkozott volna Dante értekezésével. Valószínűleg Valdès megírta a levelet és Gattinara *Monarchia*-példánnyal együtt elküldte Bázélbe, ahol abban az időben Erasmus tartózkodott, ám azután nemkívánatos események miatt – mint például Róma német zsoldosok általi kifosztása ugyanabban az évben, valamint Bécs oszmán–török ostroma két évvel később – a terv háttérbe szorult, aktualitását veszítette, majd feledésbe merült.¹⁵ Így a *Monarchia*, mondjuk úgy, „politikai”, „ghibellin” olvasata feledésbe merült, Ficino és Gattinara szándékai ellenére. Az értekezés későbbi gondozói teljesen más szemüveget használnak majd.

Reformáció Itáliában

A következőkben megpróbálom röviden bemutatni az általam fentebb második szakasznak nevezett időszakot, Salvatore Caponetto ennek a jelenségnek szentelt írását nyomon követve.¹⁶ Erre a *Monarchia* szövege körüli események jobb megértése miatt később szükség lesz. A protestáns eszmék itáliai elterjedése szempontjából a nyomtatásban megjelent könyvek három mozzanatát különíteném el.

A század első felében jelennek meg, leginkább Velencében – név nélkül vagy álnév alatt, más szövegekhez írt bevezetés, megjegyzés vagy buzdítás formájában – a lutheri tiltakozás főbb szövegei: mindenekelőtt Luther 95 tetele, még 1517 végén, latinul, majd a lutheri „trilógia” – a *Buzdítás*, a *Prelúdium* és a *Szabadság* – az Alpokon túl, Strasbourgbán vagy Bázélben nyomtatva, eleinte németül, majd latinul.¹⁷ Néhány hónap elteltével a filológus humanista Lodovico Castelvetro, a *Sposizione* szerzője latinról olaszra ülteti „Ippofilo da Terra Negra”, azaz Philip Melanchthon *Loci communes theologici* – Itáliában az eredeti változatában egyébként már jelen lévő – írását.¹⁸

Több kutató szerint az itáliai reformáció alapműve a *Beneficio di Cristo*, Benedetto Fontanini da Mantova (1495–1556) és Marcantonio Flaminio (1498–1550) műve; ez szintén Velencében lát napvilágot, de már 1543-ban, tehát az itáliai spirituálisok saját összefoglaló írásai jó negyed évszázados késést mutatnak a reformáció

illetve a lutheri tanítás lecsupaszított és finomabban megfogalmazott pozitív üzenetét hirdetve az evangéliumi és apostoli állapotokhoz és hithez visszatérni áhító itáliai evangéliumi csoportok világítótornyává vált. A spanyol *alumbrado* hagyományból továbbviszi az Isten előtt igazzá vált hívő felemelkedésének, megszentelődésének, Szentlélek általi vezetésének tanait. Valdès nem neoplatonikus, középkori vagy ficinai humanista misztikus. Legkésőbbi, legérettebbnek tekinthető írása, a Máté evangéliumához írt kommentár bevezetőjében leszögezi, hogy a Biblia szövege kizárólagosan mértékadó, semmilyen személyes tapasztalat nem írhatja felül. Bővebben: Caponetto, 1997. 81–94.

15 Renello, 2011. 170.

16 Caponetto, 1997. III. fejezet.

17 Uo. 29–33.

18 Uo.

indulásához képest.¹⁹ De a legfontosabb a Biblia olasz fordításának kiadása a firenzei humanista Antonio Brucioli gondozásában, 1532-ben, Velencében.²⁰

A második hullámban azután már Itáliában is megjelennek az erősen Róma-ellenes, hitvitázó írások, mint például az anonim *Pasquino in estasi vitairat*,²¹ vagy a *Tragedia del libero arbitrio*, Francesco Negri da Bassano Ágoston-rendi szerzetes monumentális drámája.²²

19 A kutatók egy része számára a teljes címén *Trattato utilissimo del beneficio di Giesù Christo verso i christiani* (Velece, 1543) – ma már tudjuk, elsősorban Benedetto Fontanini da Mantova műve – a saját útját kereső itáliai szellemi-evangéliumi (a szakirodalomban *spirituali* vagy *evangelici*) mozgalom fő alkotója. A mű eléggé jól követhetően az *alumbrado* Juan de Valdès filozófiájára, leginkább az *Alfabeto cristiano* és a *Cento e dieci divine considerazioni* ekkor még kéziratban lévő, posztumusz megjelentetett szövegeire épít. Jellemzően ugyanakkor Melanchthon 1521-es *Locijának* bűn–törvény–kegyelem hármas felosztású logikái felépítését követi, valamint átvesz fogalmakat, bibliamagyarázatokat is. Maga a címben szereplő kifejezés, a *beneficio di Cristo*, Jézus jótéteménye, vagyis keresztáldozata is Melanchthon tanításának egyik alapfogalma. Fontanini a szöveg befejező részében még egyszer kifejti a mű címében is szereplő célkitűzést: Jézus jótéteményének, vagyis váltságművének dicsőítése, az ingyen kegyelemből, hit által való megigazulásnak a méltatása. Ez világosan a lutheri felfogás finomabb valdesiánus ihletésű megfogalmazása. Különbséget tesz élő, az egyházatyákéhoz hasonlóan a cselekvő Istenbe vetett és történelmi, például Nagy Sándor létezését elfogadó hit között – itt néhol szó szerint vesz át Luther írásaiból. A III. és IV. fejezet az egyedüli hit általi megigazulás melletti érvelés, bibliai hivatkozásokkal, valamint idézetekkel Órigenész, Vazul, Ágoston és Ambrus egyházatyák írásából. Isten előtt igazzá válni ugyan jogi értelemben semmissé teszi a jó cselekedetek révén meglévő érdemeket, ugyanakkor, etikai értelemben, jót cselekedni eleve csak a megigazultak tudnak Isten iránti halálból – ők Isten fiaivá, Jézus barátaivá, Isten lelkeinek irányításával az isteni természet részeseivé válnak. Az V. fejezet a bencések között annyira elterjedt *Imitatio Christi* mintájára leírja, hogyan lehet, illetve kell Jézust követni, a VI. pedig a reménytelenség és a kísértések ellen javasol segítséget: az imádságot, a keresztség emlékét és a gyakori úrvacsorát, a kiválasztottak üdvbizonyosságát. A kiválasztottak közössége nem azonos az intézményes egyházzal, utóbbiról Fontanini egy szót sem ejt. Uo. 95–116.

20 Antonio Brucioli (1498 (?) – 1566) filozófiában jártas görög–latin műveltségű firenzei humanista; a Giulio de’ Medici kardinális elleni köztársaságpárti összeesküvésben való részvétel miatt menekül Velencébe. Ott nyomdai korrektúrákat javít, majd 1530-ra elkészül az Újszövetség, két évvel később pedig a teljes Biblia fordításával. Brucioli fordítása minden tiltás, elkobzás és elégetés ellenére az itáliai protestánsok legelterjedtebb Bibliája lett egészen Giovanni Diodati (1576–1649) 1606-os, „olasz Károli” fordításának megjelenéséig. Brucioli a későbbi, 1540-es és 1546-os kiadásokhoz bőséges magyarázatot és jegyzet-apparátust készített, amelyen átérződik a reformált gondolkodás, így akarva-akaratlanul is állásfoglalással válik a hit általi megigazulás, ingyen kegyelem, két szentség és számos, a korai egyház gyakorlatától eltérő korabeli hagyomány megítélése tekintetében. Uo. 40–42.

21 A *Pasquino in estasi* Celio Secondo Curione legsikeresebb munkája. Velencében készült és jelent meg, az első kiadás dátuma nem ismert. Egy szatirikus párbeszéd a két híres római szobor, Pasquino és Marforio között. Pasquino látomásában egy dantei ihletésű túlvilági engesztelő utazást tesz, melynek során felfedezi, hogy két ég van, az Istené és a pápáé, amelyek között semmilyen kapcsolat nincs. A mű Európa-szerte híressé vált latin kiadása *Pasquillus extaticus et Marphorius* címen Bázelen jelent meg 1544-ben. Uo. 45.

22 A *Tragedia del libero arbitrio* (1546) a bassanói Francesco Buonamonte, később frà Simeone da Bassano néven padovai bencés szerzetes, majd Francesco Negri da Bassano néven svájci olasz lelképásztor (1500–1563) fő műve (Barbieri, 2000. 239–276.). A *Tragedia*... egy, a polemikus protestáns iratok közé sorolható drámai mű, ám az elkeseredett hitvitázó tartalom eléggé kevésbé költői és még kevésbé színdarabszerű. Az öt színben megismerjük Libero Arbitrio, azaz Döntési Szabadság király az Antikrisztus által neki ajándékozott királysághoz tartozó, de uralma ellen lázadó tartományokat. A tanácstalan uralkodó zsinatot hív össze a Vatikánba, hogy ott tisztázzódjanak a lázadás okai. A nyolc tartomány – Monacato (Szerzetesség), Culto dei santi (Szentkultusz), Fabbrica dei luoghi pii (Kegyes helyek gyára), Penitenza (Bűnbánat), Digiuono (Böjt), Orazione (Könyörgés), Elemosina (Alamizsna), Messa (Mise) – azonban hajthatatlan. Ekkor az Úr elküldi a Grazia giustificatét, a Megigazító Kegyelmet, aki megöli a királyt. Ezután

Nincs azonban nyoma olyan szövegek nyomtatott kiadásának, amelyeket korábban elítélt az egyház, vagy amelyek Róma-ellenes olvasatban is értelmezhetők voltak, mint amilyen például Dante *Monarchiája*. Ez a tény meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Barbi többek között azzal magyarázza Dante értekezésének későbbi elterjedését és népszerűségét, hogy a reformáció követői, leginkább az Alpok északi oldalán, különösen Németországban, rokonszenveztek vele. Ennek ellenére ebben az irányban kell vizsgálódnunk, ha meg akarjuk érteni, hogyan jutott el a *Monarchia* szövege a század második felére a humanisták és a protestánsok kezébe Európa-szerte.

A fenti felosztás harmadik fázisában a 16. század közepén a nyomtatott könyvek itáliai történetében fordulópont következik be. Az ortodox katolikus hit védelmében meg-, illetve átszerveződő egyházi intézmények működése komoly kihatással van a nyomtatott könyvek kiadására és kereskedelmére. A különböző, kezdetben csak a helyi listák és katalógusok összeállítása a nem javasolt, illetve tiltott könyvekről néhány évtized alatt alapjaiban változtatja meg az itáliaiaknak a könyvhöz mint szellemi termékhez való viszonyulását.²³

Míg korábban nem csupán Velencében, hanem kisebb városokban is, mint Ferrara és Modena, szabadon nyomtattak, adtak-vettek, írtak, olvastak és vitattak meg heterodox ihletésű könyveket is, ettől kezdve ezeket a könyveket elkobozzák és elégetik, sőt e könyvek kiadóit, forgalmazóit, birtoklóit és olvasóit is bíróság elé állítják, és esetenként őket is megégetik. A nem támogatott írások első listái, mint Giovanni Della Casa apostoli nuncius első, 1549-es velencei katalógusa²⁴ a hangsúlyt szinte kizárólag a heterodox, kétes vagy nyilvánvalóan protestáns eredetű művek legújabb kiadásaira helyezik, így nincs bennük utalás az egyház által korábban elítélt művekre, mint Dante *Monarchiája*. Az első lista, amelyen szerepel a „*Monarchia Dantis*”, az 1552 végén napvilágot látott firenzei (*Indice dei libri proibiti...*). Ez a tiltás megismétlődik az 1554-es velencei (*Catalogus librorum haeticorum...*), majd az 1559-es központi római indexen (*Index librorum prohibitorum...*), utóbbi helyen egy rövid magyarázattal kiegészítve.

A *Monarchia* első nyomtatott kiadása 1559 októberében jelenik meg Bázelen, Johann Oporinus nyomdájában, nem önálló kiadásként, hanem Andrea Alciato *De formula Romani Imperii libellus* című írásának függelékeként, három másik szöveggel együtt.²⁵ Tehát Firenzében, 1552-ben még a kéziratos szöveget tiltották be.

válik világossá a világ számára, hogy kicsoda az Antikrisztus: a pápa, aki nem Krisztus, hanem a Sátán földi helytartója. Barbieri, 1997. 107–140.

23 Giorgio Tourn az olaszoknak ezen a könyvekkel szembeni viselkedésbeli változásán gondolkodva egyenesen azt kérdezi magától a 20. század végére és Umberto Eco-ra utalva: „Vajon véletlen, hogy *A róza* neve cselekménye egy tűz martalékává váló könyv, illetve könyvtár köré épül?” Tourn, 1997. 77.

24 Teljes címén *Catalogo di diverse opere, compositioni et libri, li quali come heretici, sospetti, impii et scandalosi si dichiarano dannati et prohibiti in questa inclita città di Vinegia et in tutto l'illustrissimo dominio Vinitiano, si damare come da terra, composto dal reverendo padre, maestro Marino Vinitiano [...] Inquisitore dell'hereticaprità [...] d'ordine e commissione del Reverendissimo Monsignor Giovanni Della Casa [...]*. Venezia, 1549.

25 Dante, 1559a.

Vergerio

Itt kell említést tenni ifjabb Pier Paolo Vergerio alakjáról, aki az azonos nevű humanista²⁶ dédunokája.²⁷ Vergerio diplomáciai útjai során személyesen is megismerte a korszak számos alakját, például Luthert, III. Pál pápát, Contarinót, a nápolyi valdesiánusokat, V. Károly császárt, a birodalom immár evangélikus választófejedelmét, Pietro Bembót, Lodovico Castelvetrót, az emigráns Celio Secondo Curionét, a félig illegális szerzetes bassanói Francesco Negrit (a *Tragedia* későbbi szerzőjét). Menekülése során a pere miatt lefoglalt könyvtárából nem sok könyvet tudott magával vinni. Ám annál nagyobb tudást menekített ki Itáliából: számtalan szerző nevét, művek címét, kiadók elérhetőségeit, kapcsolatokat, könyvészeti adatokat, könyvek tartalmát. Így jelentősen hozzájárult a 15. századi és 16. század eleji itáliai humanizmus szellemi javainak a megmentéséhez.

Vergeriónak valószínűleg az 1550-es években még meggyőződése volt, hogy az itáliai ellenreformáció, amelynek ő is kárvallottja volt, valamilyen mértékben visszafordítható. Ezért svájci emigrációjában óriási, a szó eredeti értelmében vett *propagandatevékenységbe* kezdett: nekiállt vallási témájú könyveket, leveleket, hírlapokat, kiáltványokat írni, gondozni, szerkeszteni és nyomtatni (létrehozott egy saját nyomdát), majd megszervezte ezek terjesztését. Vitába szállt a trentói zsinat résztvevőivel (*A' reverendissimi vescovi congregati in Trento*)²⁸ (oda is utazott és majdnem közbeavatkozott), az inkvizícióval (*Postremus catalogus haereticorum Romae conflatus*),²⁹ olyan vallási hagyományokkal, mint például a rózsafüzér használata³⁰ vagy a Madonna loretoi házának tisztelete³¹ – és mindenekelőtt, olasz és latin nyelven is,³² a tiltott könyvek jegyzékeinek szerzőivel és szerkesztőivel.

26 A dédapa volt a független Padova egyik utolsó védője, a nevelés humanista elméletalkotója, a konstanzbázi egyetemes zsinat egyik szürke eminenciása, majd Luxemburgi Zsigmond kancellárja és mint ilyen, a magyarországi humanizmus egyik első támogatója a 15. század elején. Az idősebb Vergeriőről bővebben magyarul lásd: Huszti, 1955. Huszti szerint Vergerio javasolta Vitéz Jánosnak, hogy Padovába küldje Janust.

27 Pier Paolo Vergerio junior (Koper, 1498 – Tübingen, 1565) a Pietro Bembo nonianói villájában találkozó fiatal humanisták egyike. Bembói ihletésű a *De Republica Venetiana Liber primus* (Paganini, 1525) című párbeszéde, amely a köztársaság intézményeinek dicsérete. Vergerio az 1530-as évek elején egyházi tisztséget kap: Bécsbe kerül mint apostoli nuncius, hogy előkészítse az egyház egyetemes zsinatát. Egyik franciaországi útja során összebarátkozik az itáliai „spirituálisokkal”, azokkal a sokszor vezető egyházi és világi tisztségeket viselő értelmiségiekkel, akik nyitottak a lutheri gondolatok néhány alapvető tételeinek – így a „solusok”, az isteni kegyelemből való hit általi megigazulás, a Jézus-központúság és a Szentírás alapvető fontosságának – elfogadására, és akik közül néhányan a római egyház óvatos reformjainak támogatói. Az itáliai protestánsok 1545 után választás elé kerülnek: vagy száműzetés, vagy „kibékülés” az egyházzal, vagy pedig egyházi per, szabadságvesztés, esetleg halálos ítélet és kivégzés vár rájuk („religionis causa”). Vergerio megpróbál egyházmegyéjén belül elindítani bizonyos reformokat, majd a Della Casa által elindított egyházi jogi vizsgálat elől 1549-ben a svájci Poschiavo falujába, végül a protestáns Württembergi Kristóf tübingeni udvarába menekül.

28 Vergerio, 1562.

29 Vergerio, 1559b.

30 Vergerio, 1550.

31 Vergerio, 1554b.

32 Például Vergerio, 1559a; Vergerio, 1559b.

Vergerio feltalált egy új irodalmi műfajt, az ellen-, pontosabban javított indexét. Valójában fő célja az volt, hogy kitartásra ösztönözze azokat a hittestvéreit („Fratelli d'Italia”, a kifejezést neki köszönhetjük),³³ akik az egyre nehezebb körülmények ellenére Itáliában maradtak, és ott próbáltak továbbra is hitük szerint élni. Valamilyen módon emigrációjában is meg tudta szerezni a frissen kiadott katolikus katalógusokat, listákat és indexeket, legjobb tudása szerint kijavította őket, majd ezeket az általa javított változatokat kiadta és terjesztette,³⁴ mintha azt akarná ezzel üzeni: valójában ezek a kérdéses termékek még mindig rendelkezésre állnak, és ezek azok a könyvek, amelyekben még mindig el lehet olvasni az igazságot a hit témájában, olasz nyelven. De nemcsak a lehetséges protestáns olvasóinak üzent mindezzel, hanem a katolikus listák szerkesztőinek is: ráirányította a figyelmet tudatlanságukra és tájékozatlanságukra ebben az összefüggésben, elméleti, teológiai vonatkozásokban csakúgy, mint konkrét szerzők, címek, kiadók és tartalmak tekintetében. Vergerio valószínűleg, legalábbis a trentói zsinat munkálatainak vége előtt, még meg volt győződve arról, hogy könyveket létrehozni és terjeszteni mindig könnyebb, mint összegyűjteni és elpusztítani őket – vagyis hogy a protestáns győzelem ebben az itáliai lelkekért folytatott csatában csak idő kérdése.

Aztán egy második szakaszban, nyájából az 1550-es évek második felétől kezdve Vergerio egyre inkább elszigetelődött. Ebben több minden közrejátszott: temperamentuma, az eleinte Luthertől és Kálvintól szinte egyenlő távolságra lévő vallási elképzelései (ami egyre kevésbé fenntartható a század második felében, bár például a tübingeni udvarban még mindig hasonló nézeteket vallottak), az itáliai felekezeti helyzet romlása, a svájci protestáns itáliai emigránsok belső vitái. Végül fel kellett adnia a küzdelmet. Mindenesetre ebben a munkájában, az Itáliában készült irodalmi művek inkvizíció előli megmentésében soha nem maradt magára.

A Monarchia kiadása

Visszatérve Dante *Monarchiájára*, 1559-ben legalább két kéziratnak kellett Bázelen lennie. Az egyik alapján dolgozott Johannes Heroldt a traktátus német fordításán, egy másikat pedig Johannes Oporinus forgatott az *editio princeps* kiadásához. Több feltételezésünk is van. Az egyik az, hogy az egyik kézirat Gattianaráé. A másik az, hogy valaki, feltehetőleg Vergerio, menekülésekor vagy magával hozta a szöveget Itáliából, vagy valahogy megvásárolta – miként három évtizeddel korábban Gattinara Erasmusét –, és ő hívta fel rá Oporinus és Matthias Flacius Illiricus figyelmét. Utóbbi Vergerio isztriai honfitársa, Matja Vlačić, latinosítva Flacius Illiricus (1520–1575), Luther egyik legközelebbi munkatársa. Flacius a *Monarchia* szövegéből legalább egy könyvet megszerezhetett, ugyanis ebből idéz néhány mondatot a szintén Bázelen, Oporinus nyomdájában 1556-ban megjelent *Catalogus testium*

³³ Lásd: Vergerio, 1563.

³⁴ A már hivatkozott „ellenjegyzékei” mellett megemlítem még az első ilyen kísérletét, az 1549-es első verencei *Catalogo* általa javított változatát: Vergerio, 1549.

veritatis című írásában.³⁵ Ez ugyanaz a kézirat lehet, amely alapján Oporinus majd három évvel később elkészíti a nyomtatott kiadást.

Vergerio Bembo jó tanítványának mutatkozik: már az 1549-es velencei Della Casa-féle *Catalogo*ra adott válaszában hangsúlyozza az egyház által nem támogatott művek vallási jelentősége mellett azok irodalmi értékét is. Amikor néhány évvel később, 1554-ben kirohanást intéz a „loretói bálvány”, azaz Loreto állítólagos Madonna-háza körül kialakult kultusz ellen,³⁶ szokása szerint említést tesz arról is, hogy ugyanabban az évben a második velencei jegyzékben már feltűnik Dante Alighieri *Monarchiája*.

Vergerio itt először is röviden, de eléggé pontosan bemutatja a szerzőt, a 14. század elején alkotó firenzei Dante Alighierit, majd „bembianus” múltjához képest meglehetősen kiegyensúlyozottan méltatja műveit, mintegy egy szintre helyezve a három nagy 14. századi firenzeit, hangsúlyozva azok nem csupán irodalmi, hanem emberi nagyságát is. Aztán idéz egy szakaszt a *Színjáték* Poklából, amelyben Dante a szimónia ellen intéz kirohanást (Pokol XIX. 105. és köv. versek). Ezek után hosszabban elidőzik a *Monarchia* tartalmának összefoglalásánál, illetve a szöveg későbbi sorsának ismertetésénél. Vergerio olvasatában Dante értekezésének végkövetkeztetése: „*imperium non pendere ab ecclesia*” (a birodalom nem függ az egyháztól). A *fatum libellit* illetően emlékeztet többek között arra, hogy a traktátus hatással volt Padovai Marsiliusra, illetve arra, hogy az egyház elítélte Dante téziseit. Vergerio azt írja, hogy szándékában áll sajtó alá rendezni az értekezést, már csak azért is, mert a két évvel korábbi firenzei lista hatására immár a későbbi velencei index is elítéli azt, pedig a szöveg még csak kézirat formában létezik. Ez a gyakorlat pedig egyrészt nagyon szokatlan, másrészt nagyon veszélyes. Szokatlan, mert egy néhány példányban létező kézirat nem könyv a szó szoros értelmében, és mint ilyennel, az indexek eddig érthetően nem törődtek vele. És veszélyes, mert néhány kéziratot sokkal könnyebb megsemmisíteni, mint néhány száz nyomtatott könyvecskét.

Vergerio honfitársa és hittestvére, Matthias Flacius 1556-ban, azaz két évvel az *Appendix de idolo lauretano* megjelenése után és három évvel a *Monarchia* első nyomtatott kiadása előtt a mintegy ezeroldalas *Catalogus testium veritatis* című hit-történeti összefoglalásában fél oldal erejéig lényegében átveszi Vergeriótól Dante életének és munkásságának bemutatását. A *Monarchiáról* ezt írja: „*in eo probavit papam non essere supra imperatorem nec habere aliquod ius in imperium*” (ebben bebizonyította, hogy a pápa nem áll a császár fölött, és semmilyen joggal nem bír a birodalomban); egyúttal jelezve, hogy ezek azok a tézisek, amelyek miatt az egyház elítélte az értekezést.³⁷

Így érünk a *Monarchia* sorsa szempontjából kulcsfontosságú 1559. évhez. Egyrészt ez az *editio princeps* kiadásának éve. Az egyház megítélése szempontjából a nyomtatott változat megjelenése nem sokat változtatott a helyzeten, tekintve hogy a kézirat már évszázadok óta ítélet alatt állt. De ebben az évben jelenik meg

35 Flacius, 1556.

36 Vergerio, 1554b.

37 Flacius, 1556.

a német fordítás is, amelynek óriási jelentősége lesz a *Monarchia* hatástörténete szempontjából. Ugyanebben az évben azonban két további szöveg is megjelenik. Mindkettőben említésre kerül a *Monarchia*, és a második az elsőre adott válasz volt. Előbbi az első központi római index, utóbbi a *Postremus catalogus haeticorum Romae conflatus...*

Vergerio ennek a különös jelentőséggel bíró javított indexének a bevezetőjében (ne feledjük, ezt a római jegyzéket már a pápa megbízásából állították össze, és rajta van a pontifex maximus *placetje*) sokáig elidőzik a *Monarchiánál*. Ezúttal még világosabb és részletesebb, mint korábban. Összefüggést teremt Dante és egyfelől Marsilius, másfelől William Ockham között, és könyvről könyvre ismerteti a *Monarchia* tartalmát. Ügyesen hasonlítja a maga korának politikai és diplomáciai viszonyait Dante két és fél évszázaddal korábbi világához: a saját sorsát (elsősorban nyilván száműzetését) a költőéhez, Habsburg Ferdinándét Bajor Lajoséhoz, mivel mindkettőt pápai elismerés nélkül koronázták császárrá, IV. Pál pápáét pedig XXIII. Jánoséhoz, amennyiben mindkettő kész volt szembeszállni az egyházfői tekintélye megsértésével.³⁸

Vergerio sok más meghívottal együtt jelen volt Bolognában, 1530 februárjában, V. Károly császárrá koronázásakor, ott kezdte egyházi „karrierjét”, ott kapta meg bécsi apostoli nunciusi kinevezését. A *Postremus catalogus* írásakor tisztában volt azzal, hogy az európai helyzet nagyon megváltozott a harminc évvel korábbihoz képest. 1559-ben már sokan nem élnek az 1530-as évek politikai és vallási életének főszereplői közül: Luther († 1546), VII. Kelemen († 1534) és III. Pál pápa († 1549), I. Ferenc († 1547) francia és VIII. Henrik († 1547) angol király. Angliában 1559-ben lép trónra I. Erzsébet. Franciaországban a Spanyolországgal megkötött cateau-cambrésis-i béke után nyáron meghal II. Henrik, és még tovább éleződik a feszültség a katolikusok és a protestánsok között. Németországban régen megszűnt a schmalkaldeni szövetség, de a reformáció gyökeret eresztett és megerősödött, akárcsak Svájc, Németalföld, Skócia, Skandinávia és Magyarország nagy részén. Spanyolország a tengerentúlon és itáliai alkirályságában hatalma csúcsán van, de még a calabriai valdensek elleni, illetve a valtellini „szent” mészárlás előtt vagyunk. Trentóban az egyetemes zsinat munkálatai hat éve szünetelnek, de a legfontosabb döntéseket már meghozták. 1558-ban a birodalmi gyűlés Frankfurtban elfogadja V. Károly császár lemondását, és megválasztja helyére testvérét, Ferdinándot.

Amikor 1559 őszén néhány hét eltéréssel megjelenik nyomtatásban Dante *Monarchiája* és a Vergerio szerkesztette „ellenindex”, IV. Pál, azaz Giovanni Pietro Carafa, a konzervatív pápa immár nincs többé, és a pápai trón betöltetlen. Utódját, a diplomatikusabb IV. Piust karácsonykor választják meg.

A *Monarchia* első nyomtatott kiadása 1559 októberében jön ki Oporinus bázeli nyomdájából, négy, a birodalom joghatóságával foglalkozó értekezés közül másodikként.³⁹ A fedlap és az ajánlás szerint az értekezés címe *DE Monarchia*, míg a szöveg elején *Monarchia* szerepel, úgy, ahogy az egész hagyomány számon tartja

38 Idézi Renello, 2011. 173.

39 Dante, 1559a.

a 14. századtól máig (Guido Vernani da Rimini is így hivatkozik rá). A szöveg, az 50. és a 180. oldalak között szerepel, és egy szerkesztői ajánlólevél előzi meg, amelyben Oporinus azonosítja a szerzőt Poliziano egy Dante nevű barátjával, aki valóban létezett, de ettől a helytől – és később Oporinus nyomán Flacius *Catalogus*ától – eltekintve senki más nem kérdőjelezte meg az értekezés szerzőjének azonosságát a költővel. Ugyanekkor jelenik meg a *Monarchia* német fordítása is.⁴⁰

Gattinara az 1520-as években úgy látta, a *Monarchia* hasznos eszköz a birodalom védelmében és mindazokkal szemben, akik időről időre szembeszállnak vele. Flacius 1554-ben felvette Dantét a hit igazságának tanúi közé, mint egyfajta *anticurialis auctort*. Oporinus a megfelelő pillanatban, 1559 őszén megjelentette a *Monarchia* szövegét nyomtatásban, talán azzal a szándékkal, hogy az új pápa megválasztásához szem előtt tartandó szempontokat sugalljon. Mindezek nyomán a *Monarchia* német fordítója, Johannes Heroldt számára Dante Alighieri már egyenesen egyfajta *ante litteram* evangélikus. Így Flacius és Heroldt együtt indítja el az Alpoktól északra a *Monarchia* olvasásának egy nagy korszakát, és egyúttal az előreformátor Dante Alighieri európai hagyományát.

De melyik kézirat?

Heroldt azt írja, hogy részben Ficino firenzei, részben egy eredeti latin kézirat alapján dolgozott a német fordításon. Flacius már 1552-ben keresi az értekezés kéziratát, mert Vergerio felhívja rá a figyelmét, és azt akarja, hogy Dante neve szerepeljen a készülő *Catalogus testium veritatis*ban. Oporinus is tud a kézitról, a birtokában van egy példány, vagy legalábbis annak részei, de szerkesztéspolitikai okokból nem akar foglalkozni vele, talán a megfelelő pillanatra vár. 1554-ben Flacius elkészül a *Catalogusszal*, amelyben idézi a *Monarchia* harmadik könyvének harmadik kérdését, ahol Dante a császár pápától való függetlensége mellett érvel – feltételezhető tehát, hogy legalább a *Monarchia* szövegének ezt a részét forgatta.⁴¹ Vergerio a *Postremus catalogus* Bevezetőjében azt írja, hogy birtokában van a *Monarchia* Ficino által fordított olasz változata, valószínűleg ugyanaz a példány, amely alapján Heroldt a német fordítást készíti.

Ahhoz, hogy ezeket a szálakat kibogozhassuk, Francis Cheneval segítségét fogom igénybe venni, aki – amint arra többek között Gian Paolo Renello és Alessandro La Monica⁴² is hivatkozik – 1995-ben végigkövette a *Monarchia* kézíratainak történetét a kezdetektől a nyomtatott kiadásig.⁴³ Ezek szerint a *Monarchia* címe 1552-ben megjelenik a tiltott könyvek firenzei listáján. Vergerio ezt észreveszi, és botrányt csinál. Flacius elkezd keresni a szöveget, majd ehhez Vergerio segítségét kéri. Vergerio, mint írja, „nagy nehezen” megszerez egy példányt a Ficino-féle for-

40 Dante, 1559b.

41 Ezt írja: „*Scripsit librum quem appellavit Monarchiam. In eo probavit, Papam non esse supra Imperatorem, ob eamque rem a quibusdam haereseos est damnatus.*”

42 Renello, 2011; La Monica, 2008.

43 Cheneval, 1995. 77–78.

dításból, illetve még egy másolatot az eredeti latin szövegből, és először arra gondol, hogy maga teszi közzé, azonban elkésik. Flacius ugyanis máshonnan is segítséget kér és kap. Caspar von Nidbruck (1525–1557) bécsi udvari diplomata, jogász, Flacius pártfogója elküldi neki a *Monarchia* egy részét, a harmadik könyvet, amelyből Flacius azonnal beemeli a fent említett részt az ő *Catalogus*ába.

Oporinus 1554 nyarán egy levelében azt írja, hogy a latin szövegnek legalább egy része a birtokában van, és ezt a példányt használja a nyomtatott kiadás elkészítéséhez. Heroldt ugyanekkor elkezd lefordítani a szöveget egy másik latin példány alapján. Vergerio a *Postremus catalogus*ban 1559-ben azt írja, hogy végre a kezében van az értekezés egy latin kézírata, de nem említi Oporinus egy hónappal azelőtt megjelent kiadását, tehát még nem értesült róla. Nincs ezért továbbra sem kizárva, hogy Oporinus már 1554-ben említett példánya ugyanaz, amit Gattinara Erasmusnak több mint harminc évvel korábban elküldött. A Heroldt kezében lévő Ficino-féle fordítás szinte biztosan Vergerio példánya.

Oporinus, aki pedig Vergeriával is és Flaciusszal is kapcsolatban van – az ő nyomdájából jön ki a *Catalogus testium veritatis* is –, és birtokában is van a latin szöveg egy példánya, éveken át mégsem mutat érdeklődést a kiadás iránt. 1559-ben azonban eljön a lehetőség: Andrea Alciato őt kéri meg, hogy adja ki a *De formula Romani Imperii* című művét, és Oporinus ehhez mellékel három másik hasonló témájú értekezést, második függelékként a *Monarchia* szövegével. A helyzet kedvező: a *Monarchia* már szerepel a római indexen, de a téma már nem olyan kényes, mint akár néhány hónappal korábban: az „erős” római pápai hatalom nagy támogatója, IV. Pál meghalt, és a pápai szék üres. Oporinus azonban nem tudja megelőzni Heroldtot: a német változat előbb kerül ki a nyomdából. Heroldt egy másik latin és egy olasz kézirat alapján dolgozik, talán a latin példány is Vergerióé.

*

Összeraktuk egy kirakós nagyobb darabjait: ezek Dante általános megítélése 1500-ban, az *Egyeduralom* jelentőségének korabeli felismerése, a szöveg kiadásáért tett erőfeszítések. Láttuk, az 1500-as években ki mit tudott a szerzőről, a szövegről, hozzá tudott-e férni, el tudta-e érni, hogy a szöveg kézírata idejében kijusson Itáliából és nyomtatásba kerüljön. Talán ez az itáliai keresztény humanizmus egyik csúcspontja. Ennek megvalósításához megfelelő filológiai ismeretekkel kellett rendelkezni, fel kellett kutatni, illetve ismerni kellett egy évszázadok óta lappangó, az egyház világi hatalmának mindenek felett állását kétségbe vonó kézíratos szöveget, majd ezt a kéziratot ki kellett menekíteni Itáliából, mielőtt az egyház megtalálja és megsemmisíti, végül pedig rá kellett venni egy nyomdát, hogy adja ki, még mielőtt a nyomdászok tudomására jut az immár pápai tiltás. Végül a szöveg „megmenekül”, Itálián kívül adják ki, de ennek az ára, hogy a szöveg pápaság- és katolicizmusellenes kontextusba kerül. Bár, mindent egybevetve, nem biztos, hogy Vergerio ténylegesen hozzájárult Dante *Monarchiájának* nyomtatott kiadásához, és valójában nem ő segített Flaciusnak a *Catalogus* megírásakor, mégis alapvető szerepe van a *Monarchia* újjászületésében (bár most már katolikusellenes olvasatban), azaz egy veszélyeztetett klasszikus szöveg megőrzésében az utókor számára.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Barbi

1890 Barbi, Michele: *Della fortuna di Dante nel secolo XVI*. Pisa, 1890.

Barbieri

1997 Barbieri, Edoardo: Note sulla fortuna europea della «Tragedia del libero arbitrio» di F. N. da Bassano. In: *Bollettino della Società di studi valdesi*, CXIV. (1997) 107–140.

2000 Barbieri, Edoardo: Pier Paolo Vergerio e Francesco Negri. Tra storia, storiografia e intertestualità. In: *Pier Paolo Vergerio il Giovane, un polemista attraverso l'Europa del Cinquecento Convegno internazionale di studi*. A cura di Rozzo, Ugo. Udine, 2000. 239–276.

Bembo

1525 Bembo, Pietro: *Prose di M. Pietro Bembo nelle quali si ragiona della volgar lingua scritte al Cardinale de' Medici che poi è stato creato a Sommo Pontefice et detto Papa Clemente Settimo divise in tre libri*. Venezia, 1525.

Caponetto

1997 Caponetto, Salvatore: *La Riforma protestante nell'Italia del Cinquecento*. Torino, 1997.

Castelvetro

1886 Castelvetro, Ludovico: *Sposizione di Ludovico Castelvetro a XXIX canti dell'Inferno dantesco, ora per la prima volta data in luce (col testo di Dante) da Giovanni Franciosi*. Modena, 1886.

Cheneval

1995 Cheneval, Francis: *Die Rezeption der Monarchia Dantes bis zur Edition Princeps im Jahre 1559. Metamorphosen eines philosophischen Werkes*. München, 1995.

Dante

1559a Andreae Alciati... *De formula Romani imperii libellus. Accesserunt non dissimilis argumenti; Dantis Florentini De Monarchia libri tres; Radulphi Carnotensis De translatione imperii libellus; Chronica M. Jordanis qualiter Romanum imperium translatum sit ad Germanos*. Ed.: Hieronymus Frickerus. Basel, 1559.

1559b Dante, Alighieri: *Monarchey oder dass das Keyserthumb zu der Wolfart diser Welt von noeten*. Durch Basilium Joannem Heroldt. Basel, 1559.

1844 *La Monarchia di Dante Alighieri*. Col volgarizzamento di Marsilio Ficino tratto da codice inedito della Mediceo-Laurenziana di Firenze. Livorno, 1844.

Dionisotti

1970 Dionisotti, Carlo: Bembo, Pietro. In: *Enciclopedia Dantesca*. Vol. 1. A–Cil. Roma, 1970.

Dolce

1550 Dolce, Lodovico: *Libri delle osservationi nella volgar lingua*. Venezia, 1550.

Flacius

1556 Flacius, Matthias: *Catalogus testium veritatis, qui ante nostram aetatem pontifici Romano, ejusque erroribus reclarunt*. Basel, 1556.

Garfagnini

2011 Garfagnini, Gian Carlo: La Monarchia di Dante e la traduzione di Ficino. Un manifesto politico tra utopia e realtà. In: *Thinking Politics in the Vernacular: From the Middle Ages to the Renaissance*. Eds.: Briguglia, Gianluca – Ricklin, Thomas. Fribourg, 2011. 149–166.

Huszt

1955 Huszt József: Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei. In: *Filológiai Közlemények*, 1. (1955) 521–533.

La Monica

2008 La Monica, Alessandro: Indici e controindici. La polemica di Pier Paolo Vergerio contro la censura ecclesiastica In: *Quaderni d'italianistica*, 29. (2008) 2. sz. 17–28.

Landino

1481 Landino, Cristoforo: *Comento di Christophoro Landino fiorentino sopra la comedia di Danthe Alighieri poeta fiorentino*. Firenze, 1481.

2001 Landino, Cristoforo: *Comento sopra la Comedia*. I–IV. Ed.: Procaccioli, Paolo. Rome, 2001.

Negri

1546 Negri, Francesco: *Tragedia del libero arbitrio*. Venezia, 1546.

Renello

2011 Renello, Gian Paolo: Per un'edizione critica della Monarchia. In: *Italianistica. Rivista di letteratura italiana*, 40. (2011) 1. sz. 141–180.

Tourn

1997 Tourn, Giorgio: *Italiani e protestantesimo. Un incontro impossibile?* Claudiana, 1997.

Varchi

1841 Varchi, Benedetto: *Lezioni sul Dante e Prose varie di Benedetto Varchi*. I–II. A cura di Aiazzi, Giuseppe – Arbib, Lelio. Firenze, 1841.

Vergerio

1549 Vergerio, Pietro Paolo: *Il catalogo de libri, li quali nuovamente nel mese di maggio nell'anno presente MDXLVIII sono stati condannati et scomunicati per heretici da M. Giovan Della Casa legato di Venetia et d'alcuni frati. E aggiunto sopra il medesimo catalogo un iudicio et discorso del Vergerio*. Poschiavo, 1549.

1550 Vergerio, Pietro Paolo: *A quegli venerabili Padri Dominicani, che difendono il Rosario per cosa buona*. Poschiavo, 1550.

1554a Vergerio, Pietro Paolo: *De idolo lauretano*. Tübingen, 1554.

1554b Vergerio, Pietro Paolo: *Della Camera, e Statua della Madonna chiamata di Loreto*. Tübingen, 1554.

1559a Vergerio, Pietro Paolo: *A gl'inquisitori che sono per l'Italia. Del catalogo di libri eretici, stampato in Roma nell'anno presente*. Tübingen, 1559.

1559b Vergerio, Pietro Paolo: *Postremus catalogus haereticorum Romae conflatus 1559: continens alios quatuor catalogos, qui post decennium in Italia, nec non eos omnes, qui in Gallia & Flandria post renatum Evangelium fuerunt aediti*. Tübingen, 1559.

1562 Vergerio, Pietro Paolo: *A' reverendissimi vescovi congregati in Trento. Delle enormità del Concilio loro*. Tübingen, 1562.

1563 Vergerio, Pietro Paolo: *Ai fratelli d'Italia. Di vn libro di fra Ippolito Chizzvola da Brescia*. Kiadási hely ismeretlen, 1563.

KRISTÓF HAJNÓCZI

DANTE, THE WITNESS

The sixteenth century was an interesting time from the point of view of the luck of the works of Dante Alighieri. The *Monarchia* has had a bit different story from the vernacular works of Dante. Barbi in his work of four hundred pages devotes two pages there. The Latin text, under the ecclesiastical ban for almost two centuries, it seems, does not arouse much curiosity from the part of the humanists of late fifteenth, early sixteenth century. The situation changed in the mid-sixteenth century. The reorganization of ecclesiastical institutions in defence of the orthodox Catholic faith, as first compilation of various regional lists of books for now discouraged or prohibited by reading marks the beginning of a different era especially compared to the two previous decades, years in which, on the contrary, first in Venice, but also in smaller cities such as Ferrara, Modena or were printed many works of heterodox matrix. The first attempts to compile such lists, the first and the second Milano in Venice by the Apostolic Nuncio to the Republic of Venice, Msgr. Giovanni Della Casa, focus almost exclusively on the works of dubious origin or heterodox obvious matrix Protestant, recently released. Thus, in the *Catalogo* of Della Casa in 1549 there is not any reference to works previously already condemned by the Church, such as the *Monarchia* of Dante. The Florentine list however, at the end of 1552, lists among the works to avoid the “*Monarchia Dantis*,” ban that will be repeated in the list of Venice of 1554 and will have a further confirmation in the Roman Index in 1559, in the latter place with a brief explanation.

The first printed edition of the *Monarchia* was released in October 1559 in Basel, work of Johann Oporinus, even not as an independent work, but in the appendix, with three other texts, titled *De formula Romani Imperii Libellus* by Andrea Alciato. So in Florence in 1552 was banned a manuscript text yet. This manuscript, however, has disappeared as a result, so it seems according to research by Gian Paolo Renello, prior to the new edition of Dante to the next anniversary of the Florentine poet. To draw attention to the appearance in the various lists of banned books of Dante’s Pier Paolo Vergerio (1498–1565), recently deposed bishop of Capodistria, which in the same period in 1550 in his Swiss exile tries to fight the Catholic Church, inventing the genre of “controindici” or “corrected indexes”, correcting, completing and reviewing the Catholic lists always personally. When, at the end of the proceedings of the Council of Trent Roman exits the central list of banned books in his response Vergerio does not leave without words that the *Monarchia* of Dante is always present in. We do not know, what was his role in bringing the manuscript to prevent Basel, which is based not only on the *editio princeps* but also the contemporary German version by Heroldt, nor how the other Istrian, Matja Vlacic, latinized as Flacius Illiricus (1520–1575), one of the closest associates of Martin Luther, has entered into possession, if not through his friend Vergerius, of Dante’s work, for use it in his *Catalogus testium veritatis* (1566), a turning point in the history of the European reception of the *Monarchia*, while convinced that the author was another Dante, a friend of Poliziano.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624,
4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2019-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

25nka
Nemzeti Kulturális Alap